

Kitekintés

Łódź – négy nemzet városa

Lengyelországban, de Közép-Európában is különlegesnek számít Łódź – gyakorlatilag városként csak 200 éve létezik, a mai arculatát a (vad) kapitalizmus évtizedeiben, azaz a 19. század második felében nyerte el, soknemzetiségű mivolta (a várost a német és zsidó gyárosok virágoztatták fel, de éltek itt lengyelek és oroszok is) mind a mai napig kitapintható. A textiliparáról elhíresült Łódźot nevezték „lengyel Manchesternek” is, ahol a többség kiszolgáltató gyári munkásként tengette életét, de nem egy ember számára az „Ígéret földjének” bizonyult, hogy még a mai szemet is meggyönyörködtető, pompás palotákat, villákat említem. A város identitásához szorosan kapcsolódik annak multikulturalitása, számos etnikai és/vagy vallási közösség együttélése, amely a 21. század távlatából békésnek mondható. A második világháború végéig a lengyelek ugyan enyhe többséget alkottak, de számottevő zsidó és német lakosságot is találunk itt, akik a gazdasági életben játszottak kimagasló szerepet (1918-ig az oroszok létszáma is érzékelhető volt, tekintettel arra, hogy Łódź a cári Birodalomhoz tartozott).

Az Ígéret Földje – Łódź története dióhéjban¹

A mai értelemben vett város születésnapja 1820. szeptember 18-ra tehető, amikor is a napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszuson, az Oroszország fennhatósága alá tartozó Lengyel (vagy Kongresszusi) Királyság kormányzatának határozata alapján Łódźot gyári/ipari településsé nyilvánították (az abban az évben a mindösszesen 800 fős falu korábban a włocławi püspökség joghatósága alá tartozott). A döntésben szerepet játszott a település remek földrajzi fekvése (közel feküdt Poroszország és Ausztria), sok víz volt a közelben, amire szüksége volt a kiépülő textiliparnak, volt fa és tégla is elérhető közelségben.

Az 1840-es években a Királyság területén a textilipar központjává válik Łódź – eleinte posztó-, majd gyapjú- és lenfeldolgozásban, idővel azonban a gyapot veszi át a könnyűiparban a domináns szerepet. Sorra érkeztek – elsősorban a szomszédos németnyelvű területekről (Szászország, Poroszország, Szilézia, Ausztria) – szakemberek, munkások, vállalkozó szelleműek, de sok lengyelt és csehet is találunk a korai évek beköltözői között. A század közepén „német városnak” tekinthető Łódź, ahol ugyan a(z) evangélikus vallású) német elem nem alkot abszolút többséget, csak relatívat (1850-ben a lakosság 43%-a, 6,7 ezer fő).² 1864-től 1914-ig tartott Łódź fejlődésének a legdinamikusabb szakasza: ez idő alatt a lakosság létszáma megtizenkétszereződött (40 ezer főről 506 ezer főre)³, ahol két nemzeti közösség dominált. Egyfelől a lengyelek, akik az 1864-es oroszországi jobbagyfelszabadítás után kerestek maguknak kenyérkereseti lehetőséget és költöztek nagy létszámban Łódźba, ahol azonban a társadalmi lehetőségeik igencsak korlátozottak voltak (legfeljebb gyári munkások lehettek). Az 1860-as években megtörtént a zsidók egyenjogúsítása, ez lehetővé tette a szabad költözésüket is, így szívesen költöztek Łódźba, hogy a meglévő tőkájukat befektessék. A zsidók kis- és közvetítő kereskedelemmel foglalkoztak, kézművességgel is, egy részük a kulturális életben (könyv- és újságkiadás, színház) talált munkára.⁴

A várost érintő vasúti vonal kiépülésével (Moszkva–Varsó–Łódź–Bécs-vonal) az ipari termelés volumene is felfuthatott, és gyakorlatilag innen látták el textiltermékekkel a hatalmas oroszországi piacot, így nem csak a Királyság, hanem a cári birodalom egyik legjelentősebb iparral rendelkező városává nőtte ki magát, így nem véletlenül kapta a „lengyel Manchester” elnevezést. A 19. század végére négy nemzeti közösség volt a meghatározó (lengyel, zsidó, német, orosz)⁵, de ezek közül kettő valóságos „ipari családi dinasztiákat” hozott létre. Łódź leggazdagabb iparosai között német (Scheibler,

Geyer, Heinzl, Grohman, Eisert, Steinert) és zsidó (Poznański, Rosenblatt, Eitingon, Silberstein) családok domináltak, akik meghatározó szerepet játszottak textiliparának kiépítésében és működtetésében. A két legnagyobb és egymással rivalizáló családfő Karol Scheibler és Izrael Poznański volt, akiknek a gyáraiban több ezer munkás dolgozott, vagyonuk pedig – mai árfolyamon számítva – dollárszázmilliókat tett ki.⁶

A kapitalizmus egy külön „emberfajt” is létrehozott Lódzban – ő volt a lodzermensch, aki egy merész, vállalkozó szellemű, egyben pénzhajhász és ügyeskedő volt személyiséget testesített meg. Számára nem léteztek politikai vagy nemzeti elvek, emiatt bárkiből válhatott lodzermensch. Ebben az értelemben szupranacionális, lokális jellemzőket felvonultató helyi identitásról beszélhetünk az esetükben. Nem tévedünk nagyot, ha azt mondjuk, hogy éppen a lodzermenscheket (vagy magát a várost) állította középpontjába a Nobel-díjas lengyel író, Władysław Stanisław Reymont regénye, az „Ígéret földje” („Ziemia obiecana”, 1898), amely *in situ nascendi* ábrázolja a lódzi kapitalizmus megszületését, annak minden pozitív és negatív következményeivel.⁷ A főhősök, egy lengyel, egy zsidó és egy német közös üzletbe vágnak, hogy gyorsan meg tudjanak gazdagodni, eközben az író felvonultatja a német és zsidó gyárosokat, a régi, romantikus világban megmaradt lengyel nemeseket, a felszínen maradni kívánó kispolgárokat, valamint a végletekig kiszípolozott, zömében paraszti származású munkásokat, akik számára Lódz jelenti az ígéret földjét, ahol vágyaik és álmaik szerint egy jobb világ vár rájuk.⁸ A regényt felhasználva készítette el a világhírű (egyébként éppen itt diplomát szerző) Andrzej Wajda filmjét (1975), akinek sikerült a vásznon – a cenzúra ellenére is – felvillantania valamit a korabeli soknemzetiségű világot és polgári miliót.

Meg kell említeni az 1918 előtti Lódzából egy olyan közösséget, amely csak akkoriban játszott szerepet. Az oroszok alkották a soknemzetiségű város legkisebb közösséget, és a jelenlétük elválaszthatatlanul összefonódott azzal ténnyel, hogy a Kongresszusi Királyság, amelynek Lódz is a része volt, a cári Oroszországhoz tartozott. A Birodalom más részeiből érkeztek ide orosz

kereskedők, de a 19. század utolsó harmadában – a russzifikáció felerősödésekor a lengyel területeken – egyre többen jöttek ide, és töltöttek be valamilyen funkciót az adminisztrációban (városigazgatás, bíróságok, tanárok), illetve itt állomásozott egy ezrednyi katonaság, akik közül nem egy itt telepedett le a leszerelés után. A 19. század végére egy hatezer főt számláló orosz közösség jött létre, de mivel ők a „megszálló hatalmat” képviselték, ezért a többi polgár bizalmatlanul tekintett rájuk.⁹ A lódzi oroszok élete az orthodox templom köré összpontosult, amely közül elsőként az Alekszandr Nyevszkij székesegyház épült meg (1884), amely, mondhatni, egy szimbolikus helyen áll – a város vasúti főpályaudvarának számító állomástól (Lódz Fabryczna) nem messze, azaz mindenki, aki vonattal érkezett ide, ezt az neobizánci stílusban épült épületet látta meg először. Mindenesetre, a templom építói bizottságába német és zsidó gyárosok is helyet kaptak (Scheibler, Poznański, Herbst), akik egyébként nem csak a hatalom által favorizált pravoszláv templomok javára adakoztak, hanem katolikus templomok javára is.¹⁰ Rövid időn belül még két pravoszláv templom készült el (Szt. Alekszjij, a katonaság számára, és Szt. Olga, amely a székesegyháztól pár száz méterre található). Természetesen, a rohamosan növekvő lakosság lelki igényeinek kielégítésére más egyházak, felekezetek is építettek templomokat, sokszor a gazdag gyárosok komoly anyagi hozzájárulásával: a katolikusok használták – a később székesegyházzá váló – Kosztká Szt. Szaniszló templomot (átadva 1912-ben), a Szt. Anna templomot (1905) vagy a Szt. Kázmér templomot (1902). Az evangélikusok 1914-ig két Isten házát építették fel (a két háború közötti időszakban pedig egyet) – az eklektikus stílusban emelt Szentháromság-templomot (1829, ez volt az első kőből épített templom a városban, átépítve 1891-ben) és a neoromán Szt. Jánost.¹¹

Az első világháború során, már 1914-ben Lódz német megszállás alá került, és ellátási zavarok (szén és gyapot hiánya) alakultak ki, illetve a megszállók tudatos döntése (megszüntetni a konkurenciát) nyomán a textilipari termelés megállt, ráadásul számos gyárak szereltek le és szállítottak nyugatra. Ezek a lépések hatalmas munkanélküli-

séget okoztak és több tízezer kényszerültek migrációra – 1918-ban, Lengyelország függetlenségének kikiáltásakor Łódź mindösszesen 341 ezer főt számlált, ez majdnem 300 ezer fős veszteséget jelentett a négy évvel korábbi állapothoz képest. A két világháború közötti időszakban (1918–1939) a város a róla elnevezett vajdaság központja lesz, és a lengyel állam második legnépesebb városának számít, ugyanakkor megmaradt szinte kizárólag ipari centrumnak (ebben az időszakban nem sikerült létesíteni egy felsőoktatási intézményt, és csak ekkor vált általánossá a kötelező elemi oktatás a gyermekek számára). Újraindulhatott a termelés, azonban nagy érvágást jelentett, hogy a keleti piac elveszett, így át kellett állni a belföldi igények kielégítésére, valamint az exportra. A nagy gazdasági világválság Łódzot is érzékenyen érintette, részben ezzel összefüggésben a pár évtizeddel korábban megalapított és felfutott vállalkozások (Scheibler, Poznanski, Grohman) jutottak csődbe.

A két világháború között Łódź népességét és etnikai összetételét tekintve stabilizációt figyelhetünk meg: a lakosság kb. felét a lengyelek alkották, egyharmadát a zsidók, míg egytizedét a németek.¹² A lengyelek a függetlenség megszerzését követően, hirtelen „urakká” váltak saját városukban, ami egyben társadalmi előrejutást is jelentett számukra, pl. az adminisztrációban, oktatásban.

Az izraelita lakosság létszámban nagyobb volt a németnél, de kevesebb, mint a lengyel, de helyenként (pl. Bałuty negyedben) abszolút többséget alkottak, ugyanakkor vallási-kulturális értelemben elkülönültek a keresztény többségtől. A zsidó közösségen belül is hatalmasak voltak a különbségek a jövedelmi-társadalmi vagy akár ideológiai-vallásgyakorlási szempontból (a haszid miszticizmus követői vs. az ún. litvákok, akik rabbinikus orthodoxia hívei voltak). Létszámuk fokozatosan növekvő tendenciát mutatott, köszönhetően a magas népszaporulatnak és a városba történő migrációnak. A politikai életben is jelen voltak a zsidó pártok (a baloldali Bund, cionisták, revizionisták, kommunisták, vagy a konzervatívabb, az 1926 utáni kormánypárttal szimpatizáló Agudat) és országos parlamenti képviselőkkel is rendelkeztek. Egyébként nem

szabad azon csodálkozni, hogy bizonyos mértékű antiszemitizmus jelen volt a lódzi társadalmon belül, de az is igaz, hogy ez az érzület nem volt sohasem domináns, amit jelez az a tény is, hogy a városban sohasem került sor pogromra. Az 1931-es népszámlálás kimutatta, hogy az izraelita lakosság esetében a lengvelséghez való nyelvi-kulturális hasonulás minimális szinten volt jelen – a 202 ezer fős közösség alig 5%-a (10,5 ezer fő) mondta a lengyelt anyanyelvének, a többségnek a jiddis volt az. Úgy tűnik, hogy a „lengyel modell” átvétele a zsidók számára nem volt vonzó alternatíva, ugyanakkor a főleg a kereskedelemben tevékenykedő és szabadfoglalkozásokat űző zsidók számára elengedhetetlen volt a lengyel nyelv ismerete.¹³

A helyi németek is új helyzetben találták magukat a lengyel függetlenség kikiáltását követően. Voltak, akik nem tudták elképzelni az életüket kisebbségként egy nemzetállamban, így főleg az 1920-as évek elejéig jellemző volt az anyaországba való kitelepülés, azoknak azonban, akik maradtak szülőföldjükön, újjá kellett szervezniük magukat, nem csak városi, regionális, hanem országos szinten egyaránt.¹⁴ Ebből a szempontból a lódzi némettség egyszerre jelentett veszélyt a többségre nézve és volt veszélyeztetve általa.¹⁵ Az világos volt, hogy a németek a számarányukhoz képest sokkal nagyobb szerepet játszottak a helyi gazdasági, politikai életben (emiatt egyfajta kivételezettség érzése dominált a köreikben), illetve a Közép-Lengyelországban (volt orosz zabórban) élő németek, mintegy 250 ezer fővel, természetes központjuknak tartották a várost. Ugyanakkor – mivel kulturális, részben vallási értelemben – nem volt nagy társadalmi távolság a lengyelek és a németek között, a némettség egy része asszimilálódott a többségbe (ez a folyamat már a 19. század végén megkezdődött és felgyorsult 1918 után, de 1933 után lelassult újra – az 1931-es census szerint 48,4 ezer evangélikusból már 7,1 ezer vallotta magát lengyel anyanyelvűnek). Másfelől a lengyelországi némettség szervezeteiben domináns szerepet betöltő, a volt porosz zabórhoz tartozó nyugat-lengyelországi németek a lódziakat nem tartották eléggé németnek. Tehát a helyi némettség a perifériára szorult, ami abban is megmutatkozott, hogy a berlini

kormányzattól, amely szívesen finanszírozta a „centrifugális erőket” a Visztula partjainál, az 1920-as években minimális anyagi támogatást kaptak.¹⁶ A nácik 1933-as hatalomra jutása nem múlt el nyomtalanul a lódzi némettség belül, és kihatott a zsidó közösséggel való kapcsolatában is – minimálisra szűkölt a helyi német és zsidó pártok közötti együttműködés, és a lódzi németek egyik befolyásos politikai szervezete, a Deutsche Volksverband egyértelműen antiszemita és náci szimpatizáns irányba fordult, így a három városi közösség tagjai közé beférkőztek a bizalmatlanság csirái.¹⁷

Lódz mint Litzmannstadt – a német megszállás

A német hadsereg, a Wehrmacht viszonylag hamar, már 1939. szeptember 9-én elfoglalta a várost, és voltak olyan helyi lakosok, akik üdvözölték a bevonuló csapatokat. Két hónappal később Lódz – először és utoljára története során – a náci Németország, azon belül a Varta-vidéki birodalmi adminisztratív egység (Reichsgau Warthenland) részévé vált. Ugyan Warthenland székhelye Posen/Poznań volt, mégis Lódz volt a legnagyobb, 750 ezer lakosával. A város nevét is megváltoztatták, Adolf Hitler személyes parancsára – 1940 áprilisától Litzmannstadt néven kellett keresni a térképeken.¹⁸

A helyi németek egy része – s ez az epizód nem illik bele a mai, toleranciára, városi közösségek közötti szolidaritásra épülő narratívába – részt vállalt a nácik elnyomó gépezetének oldalán (SS- vagy Waffen-SS, Volskdeutscher Selbstschutz nevű milícia tagjaként), magyaráz az 1939 előtti szomszédai üldözésében, elnyomásában vállaltak szerepet. Ami szintén fontosnak volt mondható, hogy ismerték a helyi nyelvet, viszonyokat, emiatt veszélyesek voltak mind a zsidókra, mind a lengyelekre nézve.¹⁹ A megszállók, akárcsak a többi, a Harmadik Birodalomhoz csatolt területen a Volkslistét hozták létre, amelyben négy kategóriát állapítottak fel a „népi németek” számára (a listát egyébként a helyiek döntő többsége aláírta).

A megszállással megkezdődött a város germanizálása (szimbolikus döntéssel a főutca, az ulica Piotrowska felvette a Führer nevét, de más köztereket is németesítettek, de ezek semmilyen helyi hagyománnyal nem bírtak). A lengyeleket a Főkormányzóságba üldözték, illetve németországi kényszermunkára hurcolták, és a nemzetiségi arányokat megváltoztatandó a korábban a Baltikumból kitelepített németek kerültek a városba. A terror nem csak a lengyeleket és a zsidókat érintette, hanem a náci rendszerrel nem szimpatizáló németeket is.

A letragikusabb következmények a német megszállás és a Harmadik Birodalomhoz való csatlós a zsidó közösségre nézve járt. A nácik azonnal felszámolták politikai, társadalmi, oktatási szervezeteiket, a zsidó vagyonát államosították, az érintett lakosokat sárga csillag viselésére kötelezték, és 1939–1940 folyamán – egy kivételével – felrobbantottak minden zsinagógát, ami mintegy előrevetítette a zsidók tragikus sorsát. Ennek első lépéseként 1940 februárjában felállításra került a gettó (mintegy 4 km² területen, 160 ezer fő részére), a Bałuty negyedben, ahol az izraelita lakosság amúgy is koncentráldott. A területet fizikailag is leválasztották a városból, és tovább rontotta az ide bezártak esélyeit, hogy mivel a negyed nem rendelkezett csatornahálózattal, gyakorlatilag minimálisra csökkent az árja oldalal való kapcsolattartás. 1942 után a környékbeli városokból és Nyugat-Európa számos városából (Prága, Bécs, Luxemburg) ide irányítják a zsidókat.²⁰

Ami valóban érdekessé teszi a lódzi gettó történetét, az egy személy – nevezetesen Chaim Mordeháj Rumkowski, akit a megszállók 1939 októberében a Zsidó Öregek Tanácsának (Judenälteste) élére neveztek ki, és mint ilyen összekötővé vált a gettó és a német hatóságok között. Rumkowski, aki a háború előtt egy árvaházat igazgatott és hitközségi vezető volt, a vészterhes időszakban egyetlen utat látott a túlélésre – csak a munka és a német igények messzemenő teljesítése mentheti meg a lódzi gettóba zárt zsidókat. Ebben a küldetésstudatban igazgatta a munkatáborra átalakított gettót, remek szervezőként, de kemény kézzel szervezte meg a munkát, és nem állt messze tőle a hiúság sem (pl. saját arcképével, csak

a gettó területén érvényes bankókat nyomtatott, ezek voltak az ún. „Rumkik”, de létezett itt a jiddis nyelven megjelenő újság [Getto-Cájtung], amely a „Rumkowski elnök urat”, „Chaim királyt” dicsőítette).²¹

Máig tartanak a viták, vajon Rumkowski kol-laboráns volt-e (gyakorlatilag ellenállás nélkül hajtotta végre a németek parancsait) vagy inkább tragikus sorsú hősnek tekinthető, aki rosszkor volt rossz helyen. A gettót és lakosságát minden igyekezete ellenére nem sikerült megmentenie, ugyanis a németek két hullámban (1942 január-szeptember, illetve 1944 június-augusztus) deportálták az itt lakókat, először a közeli Chełmno (Kulmhof) haláltáborba, majd Auschwitzba (Rumkowski is az utolsó előtti „szállítmánnyal” érkezett ide, ahol életét veszítette). A gettó felszabadulását (1945 lelegeje) csupán pár száz ember érte meg.

Második világháború után

A Vörös Hadsereg 1945 januárjában foglalta el a várost, gyakorlatilag harcok nélkül, így az nagyobb rombolások/pusztítások nélkül vészelté át a világegést. Az nem volt kérdés, hogy Lódz újra Lengyelországhoz fog tartozni (nagyhatalmi döntések értelmében a lengyel állam elveszítette a Szovjetunió javára Vlnát/Wilnot/Vilniust vagy Lemberget/Lwówot/L'vivet, de megszerezte Wrocławot/Breslaut, Gdańskot/Danzigot vagy Szczecin/Stettint, amelyek korábban a Német Birodalomhoz tartoztak).

Az első világháború éveit után a 20. században újra bekövetkezett a város életében a „népvándorlások kora” – paradox módon – a Holocaust hatalmas veszteségei ellenére – Lódzból egy rövid időre Lengyelország „legzsidóbb” városa lett, ahová túlélők és olyanok érkeztek, akik a Szovjetunióban vészelték át a háborút. Beindult a hitélet az egyetlen, furcsa módon megmaradt zsinagógában²², kulturális, politikai aktivitás. Azonban a kiépülő diktatúra nem engedhetett meg ilyenfajta vallási tevékenységet – a zsidók Lódzból nagy számban távoztak az 1956 utáni liberalizációs időszakban, illetve az 1968-as, álla-

mi szinten megrendezett anticionista (valójában: antiszemita) kampány folyományaként. A zsidó közösség alig pár száz főre apadt, és 1974-ben a hatalom emigrációra kényszerítette az egyetlen lódzi rabbit is.²³ A másik nagy közösség története alig másfél évszázdot követően szintén a végéhez ért: az elvonuló német hadsereggel több ezren tartottak, joggal tartva a megszállók bosszújától, akik viszont – kényszerűségből vagy naivitásból – a városban maradtak, azokra keserű sors várt: erőszakoskodás, fosztogatás, kényszermunka, majd a szülőföld kényszerű elhagyása. Helyükre a régi, Főkörmányszósgba kitelepített lakosok jöttek vissza, de érkeztek a szovjetté vált területekről repatriánsok, de még Varsó lakosai is, akiknek a városát a náciak, a szó szoros értelmében, a földdel tették egyenlővé.

Az irodalmi-kulturális élet tagjai közül sokan jöttek ide lakásgondjaikat megoldandó, és a központi adminisztráció egy része is Lódzban talált otthonra, legalábbis addig, amíg a főváros romjaiból „talpra nem állt”. A kormányzat már 1945-ben életre hívott a városban egy tudományegyetemet és műegyetemet, ezzel is jelezve, hogy regionális centrumot kíván életre hívni ebből a több, mint félmillió városból. 1948-ban indult meg az oktatás a Lódzban világhírrevező hozó filmművészeti főiskolában (itt tanult, többek között, Andrzej Wajda, Roman Polański vagy Krzysztof Zanussi), és létesült egy filmgyár is.

Az 1940-es évektől kiépülő és megerősödő kommunista hatalom a szocreál stílusban favorizálta a művészetekben, így az építészetben is, emiatt az elnéptelenedett zsidónegyed, Bałuty területén, valamint a városi központtól távolabbi pontokban panelházak nőttek ki a földből. A városrendezés „útjában álló” zsidótemető felszámolásra került, de parkok, zöldövezet is létesült a túlbujránzott Lódzban. Vallási értelemben is gyökeresen megváltozott a város – gyakorlatilag homogénné vált, a németek kitörölték a zsinagógákat, zsidó imaházakat Lódz közterületeiről, a gazdátlanává váló evangélikus templomokat pedig a katolikus egyház vette át (Szentháromság-templom és Szt. János templom, de lutheránus kézen maradt a Szt. Máté-templom).

De a fizikai változásoknál fontosabb volt, hogy a város múltját illetően egyfajta amnézia alakult ki – akik újonnan jöttek Lódzba, azokat nem érdekelte különösképpen, hová is érkeztek, ugyanis a képzetlen munkaerőre szükséges volt a szocialista textiliparnak. Erre a közömbösségre épített a hatalom is, pontosabban maga volt a városi identitás megváltoztatójának fő motorja. Lódzban – a szó szoros értelmében – egy ipari város képe rajzolódott ki, szürkéségével, „semmilyeniségével”, ahol ráadásul az új hatalom olyan narratívát tett általánossá, amely jól beleillett az osztályharcos ideológiába: Lódz a „rossz kapitalizmus” bölcsője volt, tehát el kell ítélni mindazt, ami itt történt 1945 előtt, és ez értelemszerűen szemben állt a munkás éthosszal.²⁴ A multikulturális múlt háttérbe szorult, és a kommunista hatalom szemében modern, ipari és szocialista várossá kellett válnia Lódznak.²⁵

A sokszínű múlt feledésre volt kárthatva a szocialista időszak alatt, eltűntek az utalások az útikönyvek, tankönyvek lapjairól, a közösségi emlékezet helyeiről. Az államosított gyárak, a neoreneszánsz, neobarokk vagy Bauhaus stílusban épült nagypolgári villák vagy paloták falain semmi nyoma sem volt, hogy kik voltak régebben az építetőik, tulajdonosaik, de az 1970-es évektől bizonyos változások voltak tapasztalhatóak (egyes épületek védett városi örökséggé lettek nyilvánítva). Voltak azonban olyan épületek, amelyek – a városrendezés nevében elkövetett – rombolásnak estek áldozatul.²⁶

Útkeresés 1989 után

A rendszerváltást követően a városi vezetésnek a gazdasági-társadalmi változásokon túl (a textilipar gyors összeomlása, hirtelen megugró munkanélküliség, elszegényedés, nagyfokú elvándorlás) arra is választ kellett adnia, hogy mit is kezdjen a „nyakán maradó” ipari örökséggel, amely zömében nem a lengyelek nevéhez fűződik, és milyen identitást adjon egy olyan településnek, amelynek a lényegét képező elem (textilipar) gyakorlatilag eltűnt. Tehát 1989 után újra kellett konstruálni a városvezetésnek és a helyi értelmiségi köröknek a városi emlékezetet, ebben, nyilvánvaló módon,

helyet kapott Lódz multikulturális öröksége, kiégyesülve a polgári, modern és európai jellegével, felvállalva a „legendás idöket”, azaz az 1918 előtti korszakot. A Lodzermensch alakja egyébként újból előkerült, pozitív felhanggal, hiszen a 20. század végi kapitalizmusnak is kellett hősök, akik ügyességükkel, tehetségükkel, dinamizmusukkal felvirágoztatják, újra, a város gazdagságát. Ugyanakkor ez az alak nem volt alkalmas arra, hogy minta legyen, hiszen túl nagy volt a kontraszt közte (vagy inkább idealizált képe) és a valóság között – lecsúszófélbe lévő, a poszt-szocialista korszakban helyüket kereső társadalmi csoportoknak nem egy ilyen „mesefigurára” volt szükségük.²⁷

Az utóbbi években a városvezetésnek nem sikerült a múltból itt maradt ipari komplexumokat revitalizálni, a mai kor szelleméhez és igényeihez igazítani. Azt lehet mondani, hogy a sokszor értéket képviselő gyárak lebontása egyszerűbb és költséghatékonyabb, mint azok fenntartása, ráadásul a hasznosításukra sincsen sok ötlet, és pénzt lehet szerezni a területek ledózerolásából és értékesítéséből (pl. lakóparkok létesítése a gyár helyére).²⁸ Az egyetlen sikeres nagyobb (külföldi) beruházása Izrael Poznański gyáregyüttesének az átalakítása volt, amely most „Manufaktura” néven Lengyelország egyik legnagyobb kereskedelmi-szórakoztató központjaként működik.²⁹

Mivel már az ipar nem játszik komoly szerepet a város életében, a város vezetése a kultúra kiaknázásában látta meg (az egyik) kitérés pontot Lódzban, amit „keresztezni lehetett” a multikulturális örökséggel. Így 2002 óta rendszeresen egy fesztivál kerül megrendezésre, ahol a városban jelen lévő négy kultúra kap főszerepet. A rendezvény 2002–2009 között A négy kultúra dialógusa fesztiválja (Festiwal Dialogu Czterech Kultur) nevet viselte, majd 2010-től – pénzügyi és szervezeti problémák miatt – szervezőt (magánszemélyek helyett a Centrum Dialogu im. Marka Edelmana a főszervezők) és nevet (Festiwal Lódz 4 Kultur) váltottak.³⁰ A fesztivál célja bemutatni a város multikulturális múltját, európai örökségét, ill. városimídzset építeni, mind a helyieknek, mind a lengyeleknek, mind a külföldieknek³¹, és itt színházi előadások, könnyű és komolyzenei koncertek, filmbemutatók, irodalmi estek kapnak

helyet, mintegy másfél héten keresztül. A rendezvény kritikusai szerint a város múltja „kilúgozva” jelenik meg (ha egyáltalán megjelenik hangsúlyosan), hogy az itteni közösségek a szolidaritás, a tolerancia talaján állva éltek volna együtt, valamint ez a fesztivál – jellegénél adódóan – óhatatlanul elitárisává válik (pár száz fős hallgatóság egy koncerten vagy színházi bemutaton egy többszáz ezres városban).

Lódz sikeresen „vetheti be” a városi identitás formálásába a város híres szülőiteit, akik között ott találunk minden fontos nemzetiségből személyeket: zsidókat – a már említett – Arthur Rubinstein vagy Julian Tuwim³², németeket Karl Dedicus³³, míg a lengyeleket – Jan Karski képviseli. Hasonlóképpen, az identitásépítés egyik látványos eszköze is megtalálható Lódzban – a forgalmas helyen felállított, a sétálók által „hozzáférhető” szobrokról van szó. Ezek – hol másutt? – a város fő ütőerének számító Piorkowska utcában kaptak helyet, mintegy belesimulva az utcaképhez. Eddig hat szobor látható (Tuwim padja, 1999; Rubinstein zongorája, 2000; Reymont utazóládája, 2001; az ipari Lódz megteremtői, 2001; Jaracz fotelje, 2006; A lámpagyújtó, 2007). A hasonló stílusú szobrok között találjuk a város szülőiteit (Rubinstein, Tuwim), akik híressé tették a várost (Reymont, gyárosok, azaz Scheibler, Poznański és Grohman, akik egy asztalnál ülnek), ugyanakkor a helyi képzőművészek tiltakoztak ezek kiállítására ellen, igénytelen, amatőr munkáknak tartva a szobrokat.

A letűnt időkről, és persze az itt lakók nemzetiségi, vallási hovatartozásáról, társadalmi helyzetéről tanúskodnak a városban megmaradt temetők. A régi zsidó temetőt (alapítva 1811-ben, de már a 19. század végén túlszűfolt volt) a németek a megszállás alatt megromgálták, de végezetül a kommunista hatalom számolta fel az 1950-es évek fordulóján; helyére utcák és blokkházak kerültek. A sírkertből csak fálmaradványok maradtak fenn, valamint a sírköveket a közeli utcák és házudvarok járdafelületének burkolásához használták fel. Helyét egy négynyelvű (lengyel, angol, héber, jiddis) emléktábla jelöli.³⁴ Viszont még mindig létezik a Bracka utcai temető (ul. Bracka), amelyet 1892-ben alapítottak a Bałuty negyed déli részében, és jelen pillanatban a leg-

nagyobb lengyelországi temetőnek számít (több mint 40 hektáros terület, 160 ezer sír, 70 ezer sírkő).³⁵ Itt található – többek között – Izrael Poznański síremléke (mauzóleuma), ahová feleségével együtt egy márványszarkofágba lett örök nyugalomra helyezve.

A zsidó temetőkhöz hasonló sors jutott az evangélikus sírkerteknek, amelyekben zömében a lódzi német nemzetiségű polgárok nyugszanak. Már nem léteznek a Wizner utcai (Ul. Wiznera) temető, amely a 19. század legvégén létesült, és jellemző módon, a szegényebb emberek választottak maguknak itt sírhelyet. A németiség elmenekülésével a jelentősége is lecsökkent, de még történtek temetkezések az 1960-as években is. Az 1980-as években a helyi hatóságok a felszámolása mellett döntöttek, kihatalások is történtek, de az örökösök hiányában ez az arány csak 10%-ot tett ki, majd a területen park létesült. Ugyan pár évvel ezelőtt megtörtént a parkrendezés (volt sírkövekből létesült egy lapidárium), de még mindig várat magára, hogy a városi vezetés vagy egy civil szervezet elszánja magát és a halott lódziakhoz méltó emlékhelyet létesítsen a volt temető helyén.³⁶

A gazdag lódzi németek sírjai viszont az utókorra maradtak – az Ótemető (Stary cmentarz, Ogrodowa utca/ulica Ogrodowa) evangélikus részén találhatóak a Geyer-, Grohman- vagy Kindermann-család mauzóleumai, de ahogyan életében, úgy halálában is megmutatkozott gazdagsága Karol Scheiblernek – akinek a neogótikus stílusban épült Scheibler-kápolnája a temető legszebb (de igencsak elhanyagolt) épületei közé tartozik. Egyébként az Ótemetőnek van katolikus és orthodox része is, az utóbbiban a cári adminisztráció, hadsereg tagjai vannak eltemetve.³⁷ Érdemes megjegyezni, hogy az itt található síremlékek állagmegőrzése civil módon zajlik (Mindenszentek napján nyilvános gyűjtést rendeznek a nagyobb lengyelországi temetőkben), azaz a polgármesteri hivatal minimális anyagi hozzájárulásával.

A múlt pezsgő zsidó életéből csak töredékét sikerült átmenteni a jelenbe: az újjászülető hitközség 1988-ban a Reicher-zsinagógában szervezte meg a vallásgyakorlatot, egy évvel később

megkezdődhetett a hitéleti egy korábban ilyen hagyományokkal nem rendelkező épületben (ul. Pomorska 18.).³⁸ A Monumentum Iudaicum Lodzense Alapítvány célja (létrejött 1995-ben, ahol szerepet vállalt a városháza és az Izraelben élő, volt lódziakat tömörítő szervezet) zsidó emlékek megőrzése, a volt zsidó lakosság emlékének életben tartása, illetve a Bracka utcában található temető megmentése.³⁹ A városban működik zsidó hitközség is, amely öregek otthonát, kóser éttermet (a városközpontban található Cafe Tuwim), vendégházat, és rituális fürdőt működtet.⁴⁰

2004-re esett a lódzi gettó felszabadulásának a 60. évfordulója, amelyről – az egyébként jobboldali pártok által támogatott – Jerzy Kropiwnicki polgármester (2002–2010) által vezetett önkormányzat igyekezett méltón megemlékezni. Ennek keretében nyitották meg a majdnem 10 hektár nagyságú Túlélők Parkját (Park OcalaŃych), amely a volt gettóval szomszédos területen található. Az ötletadó az egyik túlélő volt, s ezt felkarolta a városvezetés is. A parkban az évfordulón 418 túlélő (és családtagjaik) ültetett névvel ellátott emlékfát, és ezen kívül két emlékmű is helyet kapott a komplexumban: az egyik a zsidókat mentő legyelek monumentuma, a másik pedig az Emlékezet Dombja (Kopiec Pamięci), amely 10 méter magasságú, tetején pedig Jan Karski egészalakos szobra található, amint egy padon ül.⁴¹ Ahogyan találóan megfogalmazta egy túlélő: „Lódzban már nincsen házam, de itt fog nőni egy fám”.⁴² A másik fontos, akkor átadott emlékhely a Radegast Bahnhofon található, ahonnan deportálták a gettóba összezsúfolt zsidó áldozatokat, és itt egy Holocaust-komplexumot hoztak létre (állandó kiállítás, kültéri emlékhelyek). Egyébként tíz évvel korábban a kerek 50. évfordulóra mindösszesen csak egy Mózes szoborra futotta, aki kezében a Tízparancsolatot tartja, amelyet egy volt zsinagóga helyére, egy parkban helyeztek el.

Összegzés

A lakosság többségét Lódzban a 19. század második harmadától kezdődően a lengyelek alkották, akik azonban a társadalmi ranglétra alacsonyabb fokán helyezkedtek el, ugyanis ők javarészt gyári

munkásként, ritkábban hivatalnokként, szellemi szabadfoglalkozásúként dolgoztak, de helyzetük javult a függetlenég elnyerése után 1918-ban. Kisebbségbe szorultak ugyan, de a németek és a zsidók voltak azok, akik meghatározó szerepet játszottak a város gazdasági életében, hiszen a közepes- és nagygyárosok között szinte kizárólag e két közösségből származókat találunk. Nagyságukra jellemző, hogy Varsó után Lódzban élt a két világháború közötti korszakban a legnagyobb zsidó közösség Lengyelországban (1931-ben 202 ezer fő, a lakosság egyharmada), a helyi németek a legnépesebb városi közösséget alkották a német kisebbségen belül (közel 60 ezer fő). A lódzi etnikai mozaikot az oroszok zárják, akik az első világháborúig játszottak – korlátozottan fontos szerepet a város történetében, tekintettel arra, hogy ők Lódzban az akkor megszálló hatalmat, a cári Oroszországot képviselték.

A városi szövetben mind a négy közösség „letette a névjegyt”, azaz találunk olyan épületeket, lakóházakat, templomokat, amelyek az egyik vagy a másik nemzeti közösséghez köthetőek, ugyanakkor ezen épületek egy része eltűnt (pl. zsinagógák, temetők) vagy megváltozott a funkciójuk („felekezeti váltó” templomok, Manufaktúra átalakítása szórakoztatócentrummá, lakóépületekből múzeum, iroda lett, temetők helyén parkok létesültek). Hasonlóképpen, 1945-öt követően megszűnt Lódz soknemzetiségű (lengyel, német, zsidó, orosz) és sokvallású (katolikus, evangélikus, izraelita, orthodox) lenni, tekintettel a második világháború és az azt követő tragikus eseményekre (Holocaust, németet kitelepülése/elűldözése). Mint annyi város a mai Lengyelországban, Lódz is teljesen homogénné vált, de az „idegen szellem” nem hagyta el a várost, kitörölhetetlen módon ott lakozik az épületekben, templomokban, temetőekben, még akkor is, ha az örökösök már régen nem laknak ott. Lódz történelmi identitásának fő vázát két, egymáshoz szorosan kapcsolódó elem alkotja: ipari múltja és multikulturalitása.

Nincsen a városnak igazi, mindenki által azonosítható szimbóluma (mint Krakkóban a Főtér, Varsóban az Óváros, vagy szocreal-sztálinbarokk Kultúra és Tudomány Palotája), illetve következetesen épített és képviselt identitása a helyi

lakosok vagy az idelátogatók számára. Ötletek ugyan voltak, vannak a városi identitás kiépítésére, természetesen a multikulturalitás és az azzal összefüggő épített örökséget a központba állítva, de voltak általános, kissé fantáziálatlan utalások az „egyetemi Łódźra”, a „kreatív Łódźra”, ennél nagyobb létjogosultsága a filmgyártásra és filmes főiskolájára utaló „HollyŁódźnak” volt.⁴³ De ezen elemekkel való operálás során nem sikerült egységes képet kialakítani a városról, sem a helyiek számára, sem az ideérkezőknek, s a köztudatban még mindig – a már nem létező textiliparával, valamint az ehhez kapcsolódó szürkességgel van jelen, viszont a dinamizmus, optimizmus vagy éppen önbizalom hiányzik az önképből.

A város szempontjából vannak kitörési lehetőségek – léteznek a város közelében nemzetközi repülőtér, ahol közvetlenül elérhető London, Dublin, Liverpool (köszönhetően a „külföldre szakadt” vendégmunkásoknak), Oslo, Milánó vagy Tel-Aviv. Varsó vonattal alig több, mint egy órára található, és az A2 jelű autópálya (amely összeköti a lengyel és a német fővárost) Łódźtól nem messze halad el. Tehát a város nincsen izolálva, így a jövőben a fejlődési potenciálja infrastruktúrális szempontból biztosított, és csak a városvezetésén, a helyi polgárokon múlik, mennyiben tudják megformálni a łódźi identitást, milyen szerepet jut ebben a multikulturális örökségnek, s hogyan tudják kiaknázni az ebben rejlő lehetőségeket a jövőben.

LAGZI GÁBOR

Jegyzetek

1. Łódź történetének legteljesebb (de teljesen be nem fejezett) panorámáját nyújtja: Ryszard Rosin – Bohdan Baranowski – Jan Fijałek (red.): *Łódź. Dzieje miasta do 1919 r.* Tom I. Łódź, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980. Az alábbi összefoglalás az alábbi tanulmány alapján készült: Wiesław Puś: *Warunki i czynniki rozwoju Łodzi (1820–1939)*. In: Wiesław Puś – Stanisław Liszewski (red.): *Dzieje Żydów w Łodzi, 1820–1944. Wybrane problemy*. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1991., 9–29. Inkább népszerűsítő, mintsem tudományos munkának

számít a városi önkormányzat által jegyzett, „Łódź történetének képes enciklopédiája” nevet viselő kiadvány: www.uml.lodz.pl/miasto/o_miencie/wydawnictwa_o_lodzi/ilustrowana_encyklopedia_historii_lodzi/.

2. A németek łódźi jelenlétéről: Marian Wilk (red.): *Niemcy w Łodzi do 1939 r.* Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1996.

3. Ez a hatalmas méretű növekedés fél évszázad alatt nem csak a nagymértékű népesség-beáramlásnak és a népszaporulatnak köszönhető, hanem annak is, hogy 1906-ban (és 1915-ben) megnövekedett a város területe, magába olvasztva a környező szatellit településeket.

4. A zsidók łódźi jelenlétéről: Andrzej Kempa – Marek Szukalak: *Żydzi dawnej Łodzi. Słownik biograficzny Żydów Łódzkich oraz z Łodzią związanych*. Łódź, Oficyna Bibliofilów, 2001. illetve Andrzej Machejek (red.): *Żydzi Łódźcy*. Łódź, Wydawnictwo Hamal, 2004., Wiesław Puś: *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2001.

5. A három közösség együttéléséről a 19. és 20. század folyamán vö. Krystyna Radziszewska – Krzysztof Woźniak (red.): *Pod jednym dachem. Niemcy oraz ich polscy i żydowscy sąsiedzi w wieku XIX i XX*. Łódź, Wydawnictwo Literackie, 2002., ill. Paweł Samuś (red.): *Polacy, Niemcy, Żydzi w Łodzi w XIX-XX w.* Łódź, Wydawnictwo Ibidem, 1997., Jürgen Hensel: *Polen, Deutsche und Juden in Lodz 1820–1939. Eine Schwierige Nachbarschaft*. Osnabrück 1999.

6. Stefan Pytlas: *Skład narodowościowy przemysłowców łódzkich do 1914 r.* In: *Dzieje Żydów w Łodzi, 1820–1944...*, 55–78.

7. A regény 1932-ben látott először napvilágot, Mészáros István és Havas József fordításában.

8. A város irodalmi megjelenéséről különböző nemzetiségű szerzőknél vö. Delphine Bechtel: *Urbanization, Capitalism, and Cosmopolitanism: Four Novels and a Film on Jews in the Polish City of Łódź*. *Prooftexts* vol. 26., nr. 1 (2006) 79–106.

9. Łódź rosyjska. <http://www.centrumdialogu.com/pl/rosyjska-lodz>.

10. Itt nem csak egyszerűen jótékonyági cselekedetről volt szó (egyébként a legnagyobb gyárosok éppen azért lehettek a leggazdagabbak,

mert a munkásaik bérét tudatosan alacsonyan tartották), hanem inkább gesztus volt ez a gyáraikban dolgozók irányába, akik között nagy létszámban voltak lengyelek és katolikusok.

11. A felekezetek szerepéről a városi térnek alakításában: Jerzy Dzieciuchowicz – Ewa Klima – Stanisław Mordwa – Wojciech Retkiewicz (red.): *Rola wyznań religijnych w kształtowaniu przestrzeni miejskiej Łodzi*. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2004., Ewa Klima: *Development of Catholic Sacral Space's Structures in Łódź. Inventory Report*. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2010.

12. Ebben az időszakban két népszámlálást tartottak – 1921-ben és 1931-ben. Az első alkalommal a nemzetiségre és a vallásra, a második alkalommal az anyanyelvre és vallásra kérdeztek rá.

13. Jerzy Tomaszewski: Jews in Łódź in 1931 According to Statistics. Polin. *A Journal of Polish-Jewish Studies*, 1991. vol. 6., 175.

14. Vö. Dariusz Matelski: *Niemcy w Polsce w XX wieku*. Warszawa–Poznań, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999.

15. Winson Chu: *The German minority in interwar Poland*. Cambridge - New York, Cambridge University Press, 2012., 157.

16. Winson Chu: Revenge of the Periphery – Regionalism and the German Minority in Łódź, 1918–1939. http://users.ox.ac.uk/~oaces/conference/papers/Winson_Chu.pdf.

17. Janusz Wróbel: Between Co-existence and Hostility. A Contribution to the Problem of National Antagonisms in Łódź in the Inter-War Period. Polin. *A Journal of Polish-Jewish Studies*, 1991. vol. 6., 203–204.

18. Karl von Litzmann (1850–1936) porosz tábornok és stratég a első világháború hőse volt, aki a város közelében zajlott 1914-es csata egyik vezetője volt, tehát a városhoz csak nagyon esetlegesen volt köthető a neve.

19. Winson Chu: *The German Minority...*, 263. Egyes kutatók a helyi németek magatartásának magyarázatát abban látják, hogy ilyen módon akarták „lemosni” magukról a lodzermensch ironikus-megvetett imidzsét, bizonyítani azt, hogy ők is igaz németek.

20. Isiah Trunk: *Łódź Ghetto: A History*. Bloomington, Indiana University Press, 2008., Gordon J. Horwitz: *Ghettostadt. Łódź and the making of*

a Nazi city. Cambridge, Mass., Belknap Press of Harvard University Press, 2008., Andrea Löw: *Juden im Getto Litzmannstadt: Lebensbedingungen, Selbstwahrnehmung, Verhalten*. Göttingen, Wallstein Verlag, 2006.

21. Rumkowski tevékenységéről, a hozzá köthető „személyi kultusról” legújabbán: Monika Polit: „Moja żydowska dusza nie obawia się dnia sądu.” *Mordechaj Chaim Rumkowski. Prawda i zmyślenie*. Warszawa, Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2012.

22. A Reicher- zsinagógát a második világháború alatt a németek sóraktárnak használták, így maradhatott meg fizikai valójában.

23. Robert Moses Shapiro: Łódź. <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/%C5%81odz>.

24. Ewa Boryczk: Tożsamość Łodzi, czyli o prawdzie tego miasta. In: Zbigniew Przygodzki – Mariusz E. Sokołowicz (red.): *Nowoczesne miasto. Badania, instrumenty, analizy*. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2008., 224.

25. Craig Young and Sylwia Kaczmarek: Socialist Past and Postsocialist Urban Identity in Central and Eastern Europe. The Case of Łódź, Poland. *European Urban and Regional Studies*, 2008. vol. 15., nr. 1., 59.

26. Joanna Michlic: Łódź in the Postcommunist Era. In Search of a New Identity. In: Blair A. Ruble – John J. Czaplicka – Nida Gelazis (eds.): *Cities after the Fall of Communism: Reshaping Cultural Landscapes and European Identity*. Washington, D.C., Woodrow Wilson Center Press, 2009., 287–288.

27. Joanna Michlic: Łódź in the Postcommunist Era..., 288–290.

28. Barbara Wycichowska: Zagrożona przyszłość miasta. https://suw.biblos.pk.edu.pl/resources/i1/i2/i3/i2/i9/r12329/WycichowskaB_ZagrozonaPrzyszlosc.pdf. Ld. még Michael Fleming: Legitimizing Urban „Revitalisation” Strategies in Post-socialist Łódź. *East European Politics and Societies* 2012. vol. 26, nr. 2., 254–273.

29. Jerzy Dzieciuchowicz: *Wielkie centrum handlowe w przestrzeni miejskiej i podmiejskiej. Manufaktura w Łodzi i Ptak w Rzgowie*. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2012.

30. A fesztivál honlapja: www.4kultury.pl.

31. Itt érdemes megjegyezni, hogy Łódź pályázott – egy nagyvívú projektben – a 2016-os Európa Kulturális fővárosa címre, azt azonban a szintén multikulturális gyökerekkel rendelkező, az identitására Łódźnál jobban rátaláló Wrocław nyerte el.

32. Julian Tuwim (1894–1953) asszimilálódott zsidó családban született, a Skamander nevű, modernista irodalmi csoport tagja volt (de csak a fiatalkorában élt szülővárosában).

33. Karl Dedecius (1921–) Łódźban született, német szülők gyermekeként, de lengyel gimnáziumot végzett el, a második világháború alatt a Wehrmacht katonájaként szovjet fogságba esett, ahol megtanult oroszul. Az 1950-es évektől kezdve fordított irodalmat lengyelből és oroszról, 1980-ban megalapította Darmstadtban a Deutsches Polen- Institutot, amely azóta is a német–lengyel kapcsolatok javításán dolgozik. Dedeciust nyugodtan lehet nevezni egy jó értelemben vett 20. századi lodzermensch-nek, emlékirataiban (*Ein Europäer aus Lodz: Erinnerungen*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2006) is utal lódzi gyökereire.

34. Cmentary przy ul. Zachodniej. <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/lodz/12,cmentarze/1903,stary-cmentarz-zydowski/>.

35. Cmentarz przy ul. Brackiej 40. <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/lodz/12,cmentarze/3081,cmentarz-przy-ul-brackiej-40/>.

36. Barbara Wycichowska: Park im. T. Rejtana. Łódzki Park Nie-pamięci. https://suw.biblos.pk.edu.pl/resources/i1/i4/i2/i8/i0/r14280/WycichowskaB_ParkRejtana.pdf.

37. Az Ótemető legteljesebb leírása: Jan Dominikowski: *Nekropolia Łodzi wielkoprzemysłowej. Cmentarz Stary przy ulicy Ogrodowej: dzieje i sztuka 1854–1945*. Łódź, Wydawnictwo Konserwatorów Dzieł Sztuki, 2004.

38. Robert Moses Shapiro Łódź. <http://www.vivoencyclopedia.org/article.aspx/%C5%81odz>.

39. <http://www.lodzjews.org/>. A 2000-es év környékén számos olyan, a városi vezetés támogatásával kiadott könyv, útikönyv jelent meg, amely számba vette a városban található zsidó emlékeket: Joanna Podolska: *Spacerownik. Łódź żydowska*. Łódź 2009., Joanna Podolska: *Traces of the Litzmannstad Ghetto. A Guide to the Past*. Łódź, 2004., Walicki Jacek: *Synagogi i domy modlitwy w Łodzi do 1939 r.*, Łódź, 2000., Joanna Podolska – Jacek Walicki: *Przewodnik po cmentarzu żydowskim w Łodzi*. Łódź, Oficyna Bibliofilów, 2002., Jadwiga Pyczevska-Pilarek: *Żydowskie getto w Łodzi 1940–1944*, Łódź, Vademecum, 1999.

40. A lódzi zsidó hitközség honlapja: <http://www.jewishlodz.org.pl/index.php>.

41. Jan Karski (1914–2000) történész, diplomata, jogász, a második világháború éveiben a földalatti lengyel állam hírvivője – az ő beszámolója volt az első, amelyben hírt adott a nyugati szövetségeseeknek a megszállt Lengyelországban végbemenő Holocaustról.

42. Park symbol. <http://www.centrumdialogu.com/pl/o-nas/park-ocalalych>. Az emlékhelyet a Marek Edelman Párbeszéd Centruma (Centrum Dialogu im. Marka Edelmana) gondozza. Célja a soknemzetiségű és sokkultúrájú Łódź gondolatának a népszerűsítése, különös tekintettel a zsidó örökségre. A Centrum különféle oktatási, nevelői tevékenységet folytat, a zsidó közösségre és a litzmannstadti gettóra vonatkozó gyűjteményt gondoz. A szervezetet, amely a városi önkormányzattól kapja a működéséhez szükséges forrásokat, a városhoz szorosan kötődő Marek Edelmanról (1919/1922–2009) nevezték el (Edelman fiatalkorában részt vett vezetőként az 1943-as varsói gettófelkelésben, 1946-ban telepedett le Łódźban, ahol évtizedekig szívsebész-ként dolgozott).

43. Kamil Brzeziński: Nowe Centrum jako remedium na problemy Łodzi. *Przegląd Socjologiczny* 2011. vol. 23. 398.